

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

КРИМСКО-БЪЛГАРСКИ КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ ПРЕЗ XI-XII В. В РАМКИТЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (ПО ДАННИ ОТ КЕРАМИКАТА)

Борис Д. Борисов

Още в началото трябва да направя едно пояснение, което засяга заглавието на темата. Както е известно през XI-XII в. и днешните български земи, и територията на Южен Крим се намират под византийско владичество. Ето защо тук ще направя опит на базата на най-масовия материал от археологическите проучвания — керамиката, да проследя културните връзки и влияния между населението обитавало през посочения период днешните български земи и Крим в рамките на Византийската империя.

***

В средата на X в. в селищата на Южен Крим става рязка смяна на материалната култура. В големите градски центрове — Согдай, Алустон, Паргени, Тепсен, Херсонес, както и в редица села — Передовое, Гончарное и др. се появява кухненска керамика, работена на крачно колело от много добре пречистена глина. Съдовете са с биконични или най-вече със сферични тела, къси конусовидни шийки и слабо профилиран навън ръб на устието. Снабдени са с по една плоска или елипсовидна, с напречно сечение дръжка, която винаги излиза от ръба на устието и се свързва с тялото в най-издутата му част или малко под нея. Дъната са плоски и широки и около тях минава хоризонтална излъскана ивица. Много важна характерна черта на съдовете е и излъсканата им украса, която както е известно се свързва с номадски традиции. Тази керамика измества напълно широко разпространените дотогава гърнета, изработени от добре пречистена сива глина с излъскана украса, които са типични за кримския вариант на салтово-маяцката култура. Новата кухненска керамика се отличава с тънкостенност, а генетичната и подоснова няма нищо общо, нито с керамиката от салтово-маяцката, нито с

предшестващите я култури от Полуострова¹. Засега тази кухненска керамика е все още слабо проучена, макар че в редица статии са публикувани отделни цели или фрагментирани съдове. Специално изследване засега е посветено само на материалите от Судак². Според авторите И. Баранов и В. Майко сред кухненската керамика се различават три типа гърнета.

Първият тип се отличава със сферично или заоблено биконично тяло, плавен преход между раменете и ниската конусовидна шийка, която завършва със слабо удебелен и заоблен ръб на устието, понякога с плитък жлеб за капак от вътрешната страна и широко дъно, с пясъчна подсипка. Гърнетата са снабдени с по една плоска, широка дръжка, която излиза от ръба на устието и достига до тялото в най-издутата му част. Съдовете са слабо украсени и единствената им украса се състои от единична хоризонтална линия по средата на раменете (обр. 1 а). Авторите различават три варианта.

Вторият тип е представен от гърнета със сферични тела, съвсем къса, едва доловима шийка, завършваща с косо и хоризонтално завит навън ръб на устието и широко плоско или леко конвексно дъно, около което минава излъската ивица. Дръжката е изключително широка, излиза отново от ръба на устието и е винаги надлъжно набраздена. Телата на някои съдове са покрити с хоризонтални бразди (обр. 1 б).

Към третия тип се отнасят гърнета със сферични тела, къси конусовидни шийки, завършващи с косо завит навън или удебелен ръб на устието. И тук дъната са широки и плоски. Дръжките са отново широки, плоски в сечение и вертикално набраздени. Характерна особеност за типа е и набразденото тяло от средата на раменете до придънната част (обр. 2 а). В типа се различават пет варианта.

Подобни гърнета със същата типологическа характеристика са намерени още на редица места на територията на Южен Крим — при разкопките на базиликата в Партенит (обр. 3 а)³, крепостта Фуна (обр. 3 б)⁴ и Херсонес (обр. 3 в)⁵, където са датирани към втората половина на X — XI в.

Според И. Баранов и В. Майко единствените паралели на разгледаните типове гърнета от Крим са от територията на Дунавска България и Долния Дунав⁶. И наистина досега от територията на България са известни редица цели и огромно количество фрагментирани съдове, които имат абсолютно същата типологическа и технологическа характеристика. Така например едно напълно запазено гърне се пази в експозицията на Археологически музей във Варна. Друг, макар и реставриран съд, произхожда от I хоризонт на средновековното селище до с. Дядово, Новозагорско, който се отнася към втората половина на XI в.⁷ Голямо количество фрагментирани гърнета от същите типове са намерени в цяла поредица от средновековни селища от територията на Югоизточна България. Според създадената типологическа система на керамиката от периода на византийското владичество в българските земи, която се състои от ТЦС (Типология на целите съдове) и

ТФМ (Типология на фрагментарния материал) те съответстват на Г-2 Б3 и Г-2 Б4 и заемат съответно 5.66 % и 2.89 % спрямо броя на фрагментираните гърнета. В отделните селища обаче процентното им съотношение е различно и показва различни стойности, които варират с доста широки граници. Така Г-2 Б3 варират от 3.11 % в Караново, Новозагорско до 11.06 % в крепостта край с. Искрица, Гълъбовско, а Г-2 Б4 — 0.95 % в Караново — до 9.73 % в Крум, Димитровградско⁸. Нещо повече, в някои от по-късно възникналите селища през втората половина на XII в. (Гипсово, Радневско и Асеновец, Новозагорско) тези типове гърнета напълно липсват, което е свидетелство и за по-ранната им хронология, т. е. те датират към втората половина на X и XI в.

И. Баранов и В. Майко считат, че причината за появата на съвършено новата тънъкостенна кухненска и излъската трапезна керамика в средата на X в. на територията на Южен Крим се дължи на похода на хазарския пълководец Пейсах през 941 г. против руския княз Хелг и подкрепящите Византия български градове и селища. В резултат на този поход на територията на Крим се заселват значително количество севернокавказки и прикаспийски етнически хазари и алани, а по-голямата част от прабългарските селища загинали или били напуснати завинаги. Наред с това в Южен Крим се появяват и редица селищни и култови комплекси, които се приписват на изповядащите Юдаизма хазари. Тук естествено изниква въпросът, може ли да се обясни наличието на посочената кухненска керамика от територията на днешна България с преселване на същото севернокавказко и прикаспийско население, след като в историческите извори няма преки сведения за това? Безспорен факт е обаче, че по същото време тази керамика се появява и в селищата на територията на днешна България. Тук няма да оспорваме мнението на И. Баранов и В. Майко, но ще си позволим да изтъкнем, че хазарски култови (т. н. золници) паметници на територията на България досега не са открити. Друг е въпросът обаче, че под хазарския натиск голяма част от прабългарското население е потърсило убежище в по-сигурни места. На тази база бихме могли да изкажем предположението, че точно по това време част от подгоненото прабългарско население се е заселило на територията на днешна Североизточна България (Добруджа), което беше доказано още преди повече от 15 години от Д. И. Димитров⁹. Тук, разбира се съвсем хипотетично може да се изкаже предположението, че точно по време на това преселение една част от разгледаните по-горе кухненски съдове са били донесени на българска територия. Дали те са точно хазарски по произход, засега не би могло да се каже, по-важното е обаче, че те свидетелстват за етно-културните връзки между Крим и Дунавска България. Заселилото се тук ново население, безспорно се е смесило с местното старобългарско население, с което доживяло до първата половина на XI в. По това време започват големите печенежки

нашествия, които с известни прекъсвания продължават почти цяло столетие. Едно от най-гибелните нашествия започнало през 1048 г., когато 800 000 печенег преминали замръзалия Дунав и подложили на опустошение не само Северна България, но и Тракия и Македония, а отделни отряди достигнали дори до Константинопол¹⁰. По време на тези нашествия загинали или били напуснати завинати огромен брой средновековни селища на територията на днешна Северна България, а голяма част от населението им било избито. Оцелялото население било принудено да търси спасение на юг от Балкана, където около средата на XI в. възникват голям брой нови средновековни селища и предизвикват нов етап в развитието на селищната мрежа на територията на днешна Югоизточна България. Точно по това време възникват средновековните селища над тракийския град Севтополис, с. Езеро и Дядово, Новозагорско, Гълъбово, Мъдрец, Любимец, Харманли, Ковачево, Пазарджишко, Златна Ливада, Чирпанско, Ябълково, Димитровградско и още много други¹¹. Без съмнение новозаселилото се на юг от Балкана население е донесло и керамичната си традиция и не е никак случаен фактът, че от споменатите селища произхождат гърнета с типологическата характеристика на кухненската керамика от Южен Крим. През XI-XII в. на територията на Южна България керамичното производство се развива на базата на взаимодействието на старобългарската керамична традиция, носител на която са старите средновековни селища, възникнали още през втората половина на IX в. с традицията на нововъзникналите селища. В резултат на това и под византийско влияние в керамичното производство навлиза много бързо крачния гърнчарски кръг. Достатъчно красноречиво доказателство са данните от обработването на масовия керамичен материал, които показват, че съотношението на керамиката работена на крачно и ръчно гърнчарско колело е 4:1. Наред с все повече намаляващите своя относителен дял гърнета на ръчно колело, които са развитие на старобългарската керамика се появяват нови форми, генезиса на които изхожда точно от донесените на Балканите кримски първообразци. Те са работени на крачно колело, имат по-стройни и тънкостенни тела, по вътрешната страна на които личат следи от бързо въртене, снабдени са с по една дръжка. Дъната са винаги рязани и допълнително излъскани, а в някои случаи по тях личат следи от ексцентрични окръжности от отрязването. Глината е много добре пречистена с червен, керемидено-червен, червено-кафяв или сиво-черен цвят. Една от най-важните им отлики от гърнетата, работени на ръчно колело обаче е появата на излъскана украса под формата на косо разположени излъскани ивици (обр. 4-5). Появили се в началото на XI, а може би още през втората половина на X в., гърнетата на крачно колело бележат широко разпространение през периода на византийското владичество и по-късно — по време на Второто българско царство (кр. XII-XIV в.) те се налагат като основен тип в кухненския бит.

Формата и украсата на тази група гърнета не намират паралели нито в керамиката от византийските центрове — Константинопол, Коринт, Пергамон, Тасос¹², нито в тази от територията на съседните на Сърбия и Македония¹³. На територията на Румъния също липсва масово разпространение на гърнета, работени на крачно колело. Тук те се срещат изключително рядко и в единични случаи. Едно подобно гърне е намерено в жилище No. 7 на сектор 5 в Капидава (обр. 6 а) и датира в XI в.¹⁴ В Диногечия положението е малко по-различно. Тук сред местната керамика от група V b се срещат и гърнета с подобна на съдовете от Южна България и Крим форма, но те се отличават с грубата си изработка и според авторката са подражание на византийски образци.¹⁵ Значително по-различна е ситуацията сред находките от вносна керамика (обр. 6 б-в), които представят вече напълно аналогични форми не само при кухненската, но и при трапезната керамика.¹⁶ Слабо разпространени са и гърнетата на крачно колело от Пакуйул луй Соаре.¹⁷ Гърнета с аналогични форми и украса липсват и сред кухненската керамика от XI-XII в. от територията на Молдова, което се дължи на обстоятелството, че там крачното грънчарско колело навлиза в производството едва в края на XIV в.¹⁸ Следователно произходът на гърнетата на крачно колело не може да се свърже нито с Византия, нито с териториите на съседните страни. Всичко това ни дава основание, макар и хипотетично засега да свържем произхода и точно с кухненската керамика от територията на Южен Крим.

Наред с разгледаните дотук кухненски съдове, в керамичния комплекс на Югоизточна България още през XI-XII в. се появява един тип сграфито керамика, която се отличава със строго специфичната украса на връзания си подглазурен орнамент. Последният се състои от концентрични кръгове и връзани в тях с гребен пояси от вълнообразни линии. Тази сграфито керамика се произвежда в ателиетата на Североизточна Тракия (източната част на Горно-тракийската равнина), което доказахме отдавна и си позволихме, разбира се съвсем условно, да я наречем «българско» сграфито (обр. 7 а).¹⁹ Съдовете от тази група не излизат извън рамките на XII в. Това се доказва и от липсата на следи от триножки, използвани при изпичането. Както е известно те се появяват в керамичното производство чак през XIII в.

Този вид сграфито керамика се среща само в Североизточна Тракия в много малка по площ територия, която е заключена между средновековните селища край селата Знаменосец — на запад, Полски Градец — на изток, «Хисарлъка» в Сливен — на север и манастирът в кв. «Веселчани» в Кърджали — на юг. Сграфито паници с подобна украса са открити още в цялостно проученото селище до с. Дядово, Новозагорско, в сезонното селище Гледачево-1, селището «Гледачево-3,» Радневско, средновековната крепост край с. Искрица, Гълъбовско, селищата край гр. Любимец, Караново, Новозагорско и селата Гипсово, Радневско и Крум, Димитровградско. Извън посочената територия този вид сграфито керамика не се среща.²⁰

Тя липсва в близкия градски център от XI-XII в. Берое, в Диамполис, Копсис²¹ и Филипопол,²² както и в градовете по южния бряг на българското Черноморие.²³ Сграфито керамика с подобна украса липсва и в центровете на Второто българско царство — столицата Търнов,²⁴ Червен,²⁵ Шумен,²⁶ Калиакра,²⁷ Варна,²⁸ Дръстър и др.

Сграфито керамика с украса от врязани с гребен пояси от вълнообразни линии липсва и във византийските центрове — Константинопол, Атина, Солун, Серес, Пергамон, Ефес, Немея, Родос, Саламин, Спарта, Олинт и Коринт.²⁹

Подобна керамика липсва и сред находките от териториите на съседните на България страни — Сърбия,³⁰ Македония³¹ и Румъния.³² Аналогична е картината и от територията на Русия.³³

Единствените засега находки от сграфито керамика с подобна украса произхождат от Кримския полуостров. Три паници с подобна орнаментация са намерени при ранните разкопки на средновековния Херсонес.³⁴ Те са напълно еднакви и представляват големи разлати паници, покрити отвътре с плътна зелена, а отвън — с кафява глазура. Вътрешната им повърхност е украсена с концентрични пояси от двойки прави линии, между които са врязани отново двойни вълнообразни линии (рис. 7 б). Подобни паници, със същата украса, но с жълта глазура са намерени и при по-новите разкопки в Херсонес (обр. 7 в).³⁵ Последните произхождат от горели жилища на пристанищния квартал 2, а датировката им се отнася към XIV в. Според авторката червеноглинените сграфито съдове с украса от концентрични окръжности и вълнообразни линии между тях се срещат масово в горните пластове на Херсонес и са открити в горели жилища, датирани в XIII и XIV в. Прави силно впечатление обаче, че всички паници, без изключение имат следи от триножки, каквито не се срещат сред находките от т. н. «българска» сграфито керамика с подобна орнаментация и са отново доказателство за по-късната хронология на кримските находки.

Една дълбока паница, с напълно подобна на «българската» сграфито керамика украса, датирана в XIV в. е намерена и при подводните проучвания край средновековния Судак, отново на Кримския полуостров.

Разгледаните примери на сграфито керамика, украсена с врязани с гребен вълнообразни линии от териториите на днешна Югоизточна България и Южен Крим отново свидетелства за тесните етно-културни връзки на населението, което ги е обитавало. Тук естествено изниква въпросът за прототипа на керамиката от Крим, украсена с двойки вълнообразни линии. Според нас отговорът се крие в новата вълна на преселване на население, този път от територията на днешна Южна и най-вече Югоизточна България на север и североизток. Тази изселническа вълна е била продиктувана от Третия кръстоносен поход (1189-1190), по време на който много селища намерили гибелта си или пък били организирано напуснати завинаги. Пряко свиде-

телство за това са и данните от писмените исторически извори и археологическите разкопки на огромен брой селища. По това време силно пострадал Филипопол, крепостните стени на Берое били срутени. Точно по време на тези събития биват изоставени селищата край с. Ковачево, Пазарджишко, Дядово и Езеро, Новозагорско, Знаменосец, Гипсово, Полски Градец, Гледачево-1 и 3, Радневско, крепостта край с. Искрица, Гълъбовско, Любимец, Крум, Димитровградско, Златна ливада, Чирпанско, селището над античната пътна станция Карасура и още много други.³⁶ Търсейки спасение, една част от населението им се оттеглило отново на север — към Северна България. Доказателство за това са и данните от археологически проучвания на някои средновековни селища — Хотница,³⁷ Чиракмана край Каварна³⁸ и др, които възникват точно в края на XII или в самото начало на XIII в.

Друга част от населението, в която вероятно все още е бил запазен споменът за по-ранното преселение, се е завърнало на Кримския полуостров. Сигурно доказателство за това е и появата на споменатата сграфито керамика в културните пластове и жилищните комплекси на Южен Крим, която се среща през XIII-XIV в.

В заключение трябва да отбележим, че миграциите на население от Южен Крим към територията на България през втората половина на X в. и от последната отново към Крим към края на XII в. са пряко свидетелство за тесните културни връзки и влияния между населението на двете територии и намират потвърждение, както в историческите извори, така и в данните от археологическите проучвания.

БЕЛЕЖКИ

¹В. Майко. Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X — до началото на XI в. (Проблеми на етнокултурните връзки). — В: Българите в Северното Причерноморие, 6, В. Търново, 1997, с. 109.

²И. А. Баранов, В. В. Майко. Вопросы типологии и технологии изготовления кухонной посуды X-XI вв. из Судака. — Археология Крыма, Симферопол, 1997, т. II, № 2, с. 155-159.

³Непубликувани материали от разкопки под ръководството на С. А. Адаксина, В. П. Кирилко и В. Л. Мыц.

⁴Данните са ми предоставени от В. Кирилко, за което най-сърдечно му благодаря.

⁵А. Л. Якобсон. Керамика и керамическое производство средновековой Таврики. — Ленинград, 1979, с. 117.

⁶И. А. Баранов, В. В. Майко. с. 157.

⁷В. Borisov. Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century). — Tokai University Pres, Tokyo, 1989, p. 157, fig.183 b.

⁸Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII век от територи-

рията на днешна Югоизточна България. = «Марица-изток». Археологически проучвания, 6, Раднево, 2002, с. 80-84, табл. 4.

⁹ Д. И. Димитров. Прабългарите по Северното и Западно Черноморие. — Варна, 1987, с. 274.

¹⁰ M. Attaliata. Historia, 10, 87, = ГИБИ, VI, с. 175-178.

¹¹ Б. Д. Борисов. Средновековното село през IX-XII в. на територията на днешна Югоизточна България. — В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. — В. Търново, 2005, с. 314.

¹² Μπακιρτζής, Βυζαντινά Τσουκαλολαγήνα. — Ελλάδος, 1989, π. 35-40, πιν. 31₄, 31₆, T. Stillwell-Mackay. More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth. — Hesperia, 1967, p. 273-274, figs. 4-5.; J.-M. Spieser. Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. — Berlei — New York, 1996, 44, kat. No.No. 418-420, Taf. 41.

¹³ **М. Јанковић.** Средновековно насеље на Великом граду у XXI веку. Београд, 1981, с. 51-52, сл. 24.; **М. Поповић, В. Иванишевић.** Град Браничево у средњем веку. Старице, XXXIX, 1988, с. 130-160.; **З. Жеравица, Л. Жеравица.** Средновековно насеље у Поповици, код Неготина. Старице, XXVIII-XXXIV, 1977-78, с. 203-261.; **Ž. Žeravica.** Die Keramik des XI und XII Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der Negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zeiteilung der Slaven. Balkanoslavica, 3, 1974, p. 121-153.; **D. Minić.** Les problèmes de datation des céramique du site d'habitation médiévale à Ribnica. Balkanoslavica, 3, 1974, p. 59-73.; **М. Поповић.** The Fortress of Ras. Београд, 1999, p. 223-229, sl. 177, 181-186.; **В. Бикић.** Средновековна керамика Београда. Београд, 1994, с. 47-50, сл. 17-18. **Б. Бабић.** Материјалната култура на македонските словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп. Прилеп, 1986, с. 287, црт. 68-73.; **Б. Алексова.** Средновековна керамика од црквата “Св. Софија” во Охрид. Гласник на институтот за национална историја, IV, 1960, 1-2, с. 199-217, табл. 3.

¹⁴ R. Florescu. Obiecte de ceramica. — Capidava, 1, Bucuresti., 1958, p. 209, fig. 111.

¹⁵ M. Comsa. Keramika locala. — In: Dinogitia, 1, Bucuresti, 1967, p. 186, fig. 120.

¹⁶ I. Barnea. Ceramica de import. — In: Dinogetia, 1, Bucuresti, 1967, p. 272-274, figs. 163-164.

¹⁷ P. Diaconu., D. Vilceanu. Pacuiul lui Soare. Cetatea byzantina. — Bucuresti, 1972.

¹⁸ И. Хынку. Молдовская народная керамика. — Кишинев, 1969, с. 11.

¹⁹ Б. Борисов. Керамика и керамично производство..., с. 191-204, обр. 149-161.

²⁰ Б. Борисов. Херсонесские (Крымские) параллели «болгарской» сграфито керамики. — Античная древность и среднее века, Екатеринбург, 2004, с. 148-164.

²¹ И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. — София, 1991.

²² М. Манолова-Войкова. Луксозна керамика в българските земи през византийското владичество (XI-XII в.). — Дисертация за научната и образователна степен «Доктор», София, 2000.

²³ Ц. Дражева. Сграфито керамика от средновековния Дебелт. — В: Странджанско-сакарски сборник, II, М. Търново, 1984, с. 94-98.

²⁴ С. Георгиева. Керамиката от Двореца на Царевец. — Царевград Търнов, 2, София, 1974, с. 7-186.

²⁵ С. Георгиева. Грънчарство. — В: Средновековният Червен, 1, София, 1985, с. 133-165.

²⁶ В. Антонова. Трапезна глазирана керамика със сграфито украса (XII-XIV в.) от средновековния Шумен. (предварителен обзор). — ГМСБ, 3, с. 38-64.

²⁷ Л. Бобчева. Сграфито керамика от Калиакра. — ИНМБ, 15 (30), 1975, с. 155-159.

²⁸ А. Кузев. Археологически данни за производството на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII-XIV в. — ИНМБ, 11 (25), 1975, с. 140-164.

²⁹ R. B. K. Stevenson. The Pottery. — In: The Great Palace of Byzantine Emperors, Oxford, 1947, p. 31-63.; D. T. Rice. The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second report. — Edinburg, 1958, p. 110-113.; A. H. S. Megaw. Zeuxippus Ware. — ABSA, 63, 1968, p. 67-88.; M. R. Harrison, N. Firatli. Excavation at Sarachane in Istanbul (Second and third preliminary reports). — DOP, 20, 1966, p. 223-238.; M. Alison Frantz. Middle Byzantine Pottery in Athens. — Hesperia, 7, 1938, p. 429-467.; C. Bakirtzis, D. Papanikola Bakirtzis. De la ceramique byzantine en glaze a Thessalonique. — Byzantinobulgarica, 8, 1981, p. 421-436.; D. Papanikola Bakirtzis. A Glazed-Pottery Production Center during the Late Byzantine period. — In: Ceramic Art from Byzantine Seres, 1992, p. 21-35.; J.-M. Spieser. Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. — Berlin-New York, 1996.; E. Parman. Pottery from Ephesos. — In: Recherches sur la ceramique Byzantine., Paris, 1989, p. 277-287.; S. G. Miller. Excavations at Nemea. — Hesperia, 46, 1977, p. 1-26.; ; **Α. Ορλανδου**. Βυζαντινα αγγεια του μουσειου Ροδου. — Αρχαιον των βυζαντινων μνημειων της Ελλάδος, 1948, p. 222-225; R. M. Dawkins, J. P. Droop. Byzantine Pottery from Sparta. — ABSA, XVII, 1910-1911, p. 23-28.; A. Xyndopoulos. Byzantine Pottery from Olynthus. — Excavations at Olynthus, 5, Baltimore, 1933, p. 285-292.; Ch. Morgan. The Byzantine Pottery. — Corinth, XI, Cambridge-Massachusetts, 1942.; G. D. R. Sanders. Byzantine Glazed Pottery at Corinth to 1125. — A thesis submitted to the Faculty of Arts of the University of Birmingham for degree of Doctor of Philosophy, Birmingham, 1995.

³⁰ **М. Тагић-Ђурић**. Три византијске посуде из народног музеја у Београду. - Музеј примене уметности, Зборник, 6-7, 1960-1961, с. 24-37.; **Р. Дредун**. Неколико примерака Персијске керамике из музеја примене уметности и приватних колекција у Београду. Музеј примене уметности, Зборник, 17, с. 1971, 135-145.; **М. Bajalović-Hadžić-Pešić**. Keramika u Srednovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.; **В. Бикић**. Средновековна керамика Београда. Београд, 1994.; **М. Поповић**. The Fortrees of Ras. Beograd, 1999.

³¹ **В. Babić**. Trouvaille scelle de poterie de table Byzantine à Skopsko Kalée. Archaeologia Iugoslavica, XII, 1971, p. 45-49.; **И. Микулчић, М. Билбија**. Маркови кули. Водно, Скопје. МАА, 7-8, 1981, p. 205-220.

³² C. Nicolescu. Ceramika smaltuita din secolele X-XIV in lumina ulterior cercetari archeologice. — SCIA, 2, 1959.; I. Barnea. Keramika de import. — Dinogetia, I, 1967, p. 229-276.;

³³ Т. И. Макарова. Поливная керамика Таманского городища. — В: Керамика и стекло Древней Тмутаракани, Москва, 1971, с. 119-131.

³⁴ А. Л. Якобсон. К изучению позднесредневекового Херсонеса. (Исправления и дополнения к работе «Средневековый Херсонес, МИА, вып. 17, 1950). — Херсонесский сборник, вып. V, 1959, Крымиздат, с. 229-244, рис. 3-4.

³⁵ А. И. Романчук. Глазированная посуда поздневизантийского Херсона. — Екатеринбург, 2003, с. 42.

³⁶ Б. Д. Борисов. Средновековното село през IX-XII в., с. 314.

³⁷ Й. Алексиев. Средновековно селище при село Хотница, Великотърновско. — В: Средновековно Търново, археологически проучвания. Юбилеен сборник, В. Търново, 2004, с. 64.

³⁸ По сведения на ст. н. с. Ив. Сотиров, ръководител на проучванията на н. Чиракман, за които му благодаря.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Обр. 1 а — Гърнета от Судак (по И. Баранов и В. Майко)

Обр. 1 б — Гърнета от Судак (по И. Баранов и В. Майко)

Обр. 1 в — Гърнета от България (по И. Баранов и В. Майко)

Обр. 1 г — Гърнета от България (по Б. Борисов)

Обр. 2 а — Гърнета от Судак (по И. Баранов и В. Майко)

Обр. 2 б — Гърнета от България (по Б. Борисов)

Обр. 3 а — Гърнета от Партенит

Обр. 3 б — Гърнета от крепостта Фуна

Обр. 3 в — Гърнета от Херсонес (по А. Л. Якобсон)

Обр. 3 г — Гърнета от България (по Б. Борисов)

Обр. 4 — Гърнета от България (по Б. Борисов)

Обр. 5 — Гърнета от България (по Б. Борисов)

Обр. 6 — Гърнета от Румъния по (по R. Florescu, M. Comsa и I. Barnea)

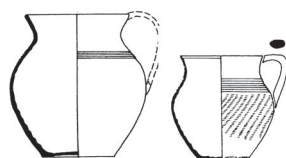
Обр. 7 а — сграфито паници от България (по Б. Борисов)

Обр. 7 б — сграфито паници от Крим (по А. Л. Якобсон и А. Романчук)

Обр. 1

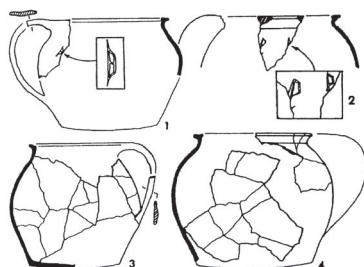
Южен Крим

България

а

в

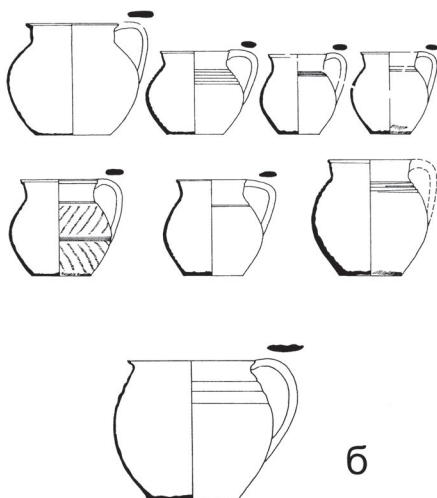
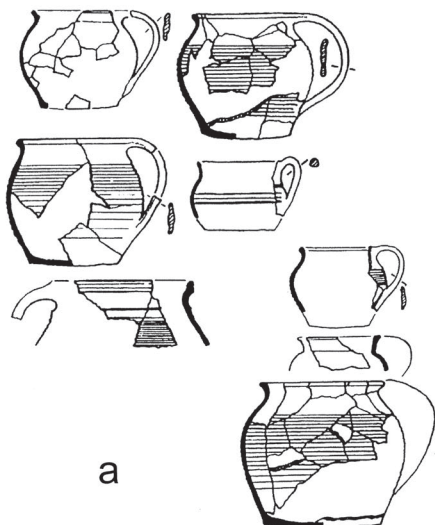
б

г

Обр. 2

Южен Крим

България

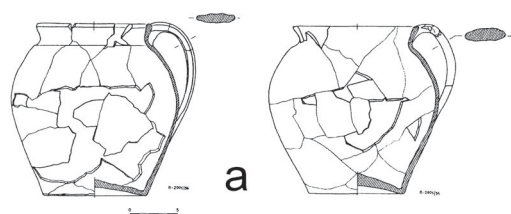

а

б

Обр. 3

Южен Крим

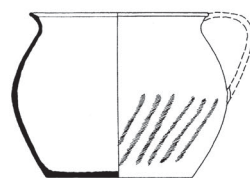
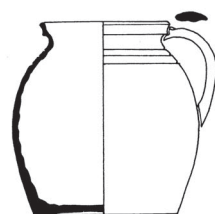

б

в

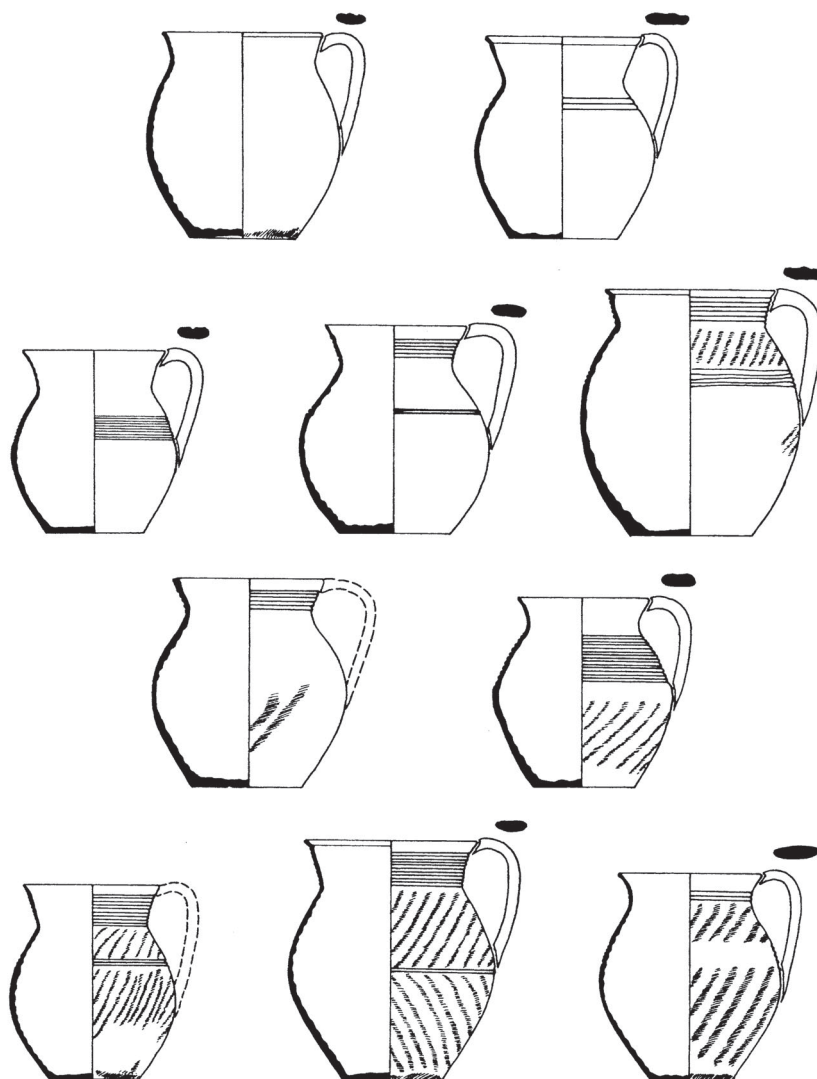
България

г

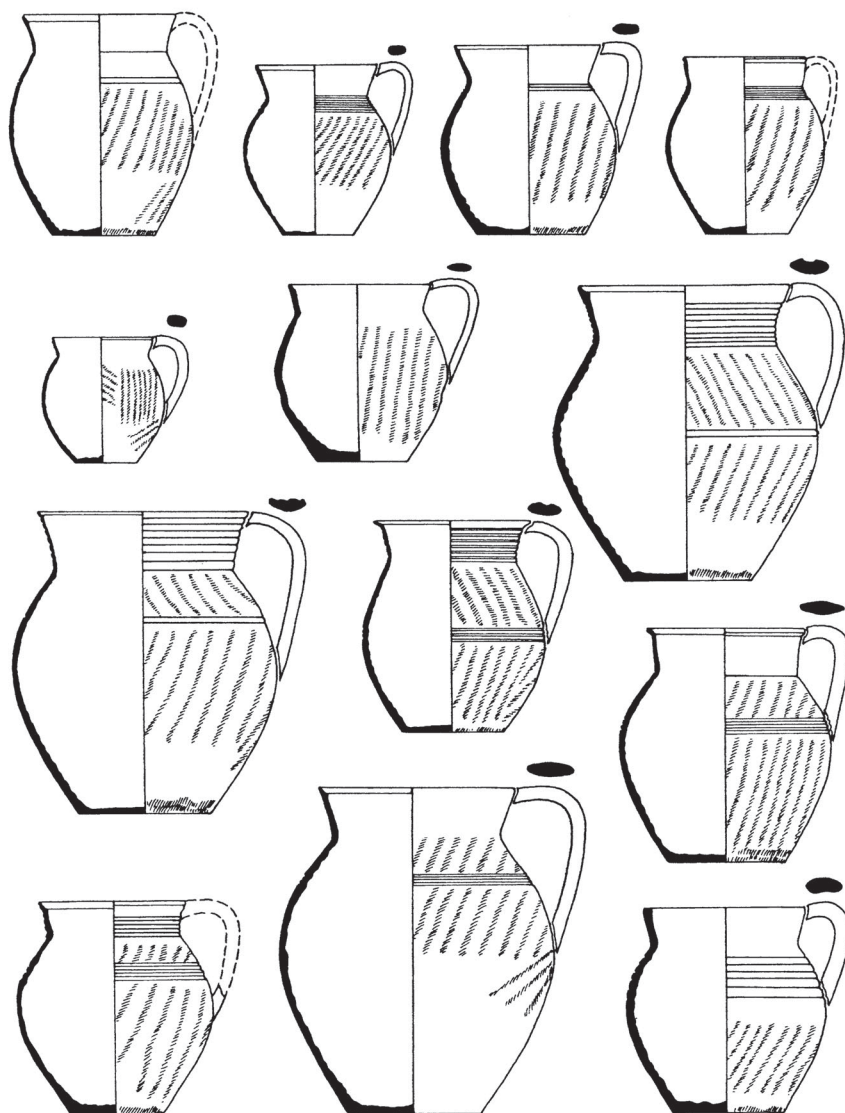
Обр. 4

БЪЛГАРИЯ

Обр. 5

БЪЛГАРИЯ

Обр. 6

Румъния

Обр. 7

България

Южен Крим

